

Prądnik. Prace Muz. Szafera	26	225–240	2016
-----------------------------	----	---------	------

MICHAŁ WOJENKA¹, KAROL DZIEGIELEWSKI²

Instytut Archeologii UJ
ul. Gołębia 11; 31-007 Kraków
e-mail: ¹michal.wojenka@uj.edu.pl; ²karol.dziegielewski@uj.edu.pl

**POZOSTAŁOŚCI OSADY Z WCZESNEJ EPOKI ŻELAZA
I XIX-WIECZNYCH POCZĄTKÓW UZDROWISKA:
WYNIKI NADZORU ARCHEOLOGICZNEGO NA TERENIE DAWNEGO
PARKU ZDROJOWEGO W OJCOWIE**

**Traces of early Iron Age settlement and 19th-century beginnings of the spa:
the results of archaeological supervision on the territory
of the former spa gardens in Ojców**

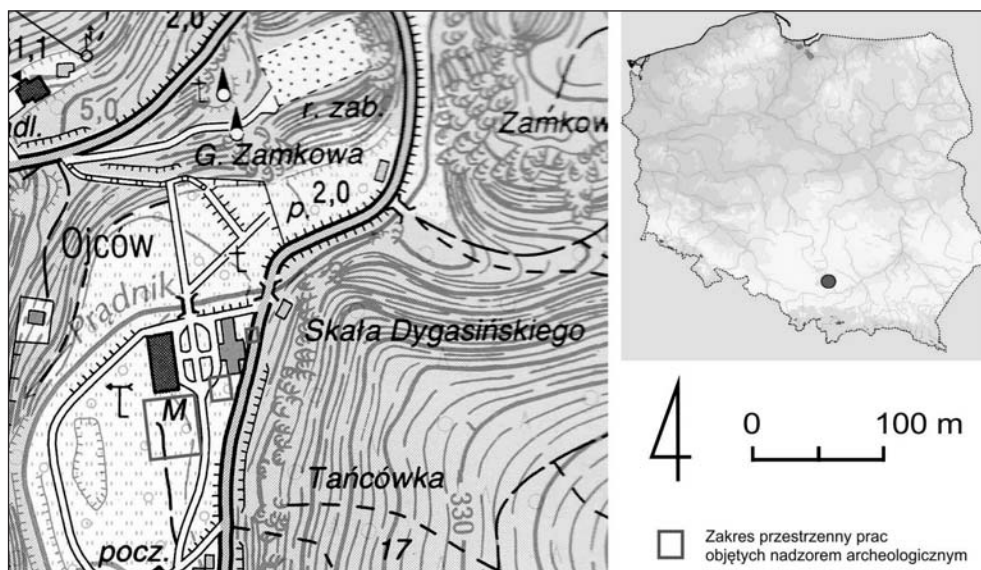
Abstract: The paper presents the results of an archaeological supervision over the installation of a heat pump in the building of “Hotel pod Kazimierzem” in “Zdrojowy” Park in Ojców. Eleven installation trenches had been set and their analysis showed relatively young metrics of the transformations of the studied area. Most layers occurred to be dark brown grit including pieces of clay and glass vessels which can be dated late-modern times (18th – 19th century) or even modern period (20th century). In trench no. 11 a cultural layer was found, including pieces of vessels dated early Iron Age in its decline.

Key words: Ojców, spa gardens, spa in Ojców, early Iron Age, Lusatian culture, Pomeranian culture

UWAGI WSTĘPNE

Latem 2015 r. na terenie Ojcowa przeprowadzono nadzór archeologiczny przy inwestycji związanej z instalacją pompy ciepła wraz z dolnym źródłem w postaci kolektorów pionowych w budynku „Hotel pod Kazimierzem”. Obiekt ten położony jest w centralnej części miejscowości, na dnie równiny zalewowej Doliny Prądnika (ryc. 1). Program inwestycji przewidywał nie tylko prace wewnątrz samego budynku, lecz także wykonanie liniowych wykopów instalacyjnych na terenie położonym odeń na południe i wschód oraz na południe od budynku „Hotel pod Łokietkiem”, obecnie mieszczącego ekspozycję przyrodniczą OPN. Teren prac objętych zasięgiem inwestycji pokrywał się tym samym z częścią dawnego parku zdrojowego (ryc. 2), który w nieodległej jeszcze przeszłości (od 2. połowy XIX w. do 1945 r.) stanowił ważną część uzdrowiska w Ojcowie (zob. Mitkowska 1995)¹.

¹ Kierownikiem nadzoru był jeden z autorów niniejszego tekstu, M. Wojenka. Odnotować tu należy, iż był to już drugi nadzór archeologiczny związany z instalacją pomp ciepła w Ojcowskim Parku Narodowym.

Ryc. 1. Ojców, gm. Skala, pow. Kraków. Lokalizacja prac objętych nadzorem archeologicznym w 2015 r.

Fig. 1. Ojców, gm. Skala (district), pow. Kraków (county). Location of the works under the archaeological supervision in 2015

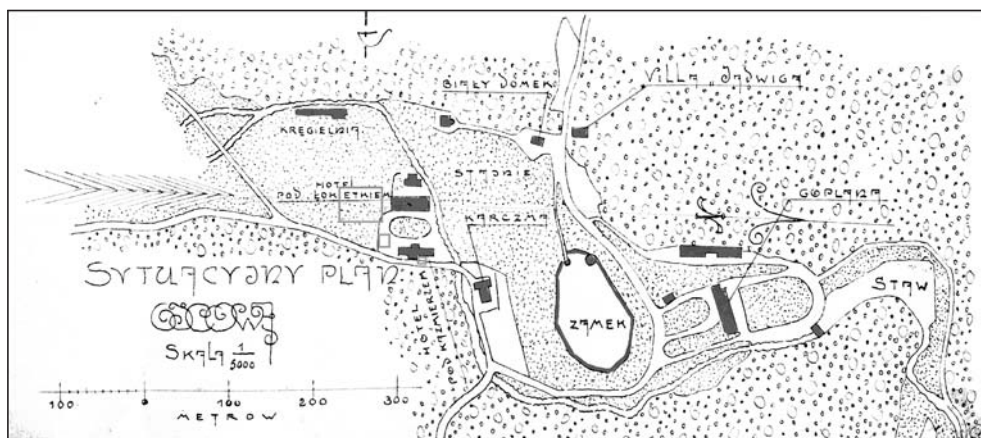
Na wspomnianym obszarze nie rejestrowano wcześniej żadnych stanowisk archeologicznych. W niewielkiej odległości od terenu objętego nadzorem znajdują się pozostałości zamku ojcowskiego (stan. 34), w pobliżu którego u schyłku doby nowożytnej rozłożyła się osada początkowo zwana Podzamczem, później zaś Prądnikiem Ojcowskim (Falniowska-Gradowska 1976: 224; 1995: 167).

Przeprowadzony w 2015 r. nadzór archeologiczny polegał na stałej obserwacji prac ziemnych, które związane były z wykonywaniem niezbędnych wykopów instalacyjnych. Z uwagi na fakt, że prace te prowadzono przy użyciu koparki, nadzór w praktyce ograniczał się do dokumentowania przekrojów poprzecznych i metrykowania pojedynczych zabytków ruchomych. Podczas nadzoru sporządzano dokumentację fotograficzną i opisową, wykonywano też schematyczne rysunki przekrojów poprzecznych.

W trakcie prac ziemnych związanych z instalacją pompy ciepła wykonano łącznie 11 wykopów (ryc. 3). Odznaczały się one zróżnicowaną długością, wynoszącą od 7 (wykop 10) do 17 m (wykop 7), przy szerokości dochodzącej przeciętnie do 1 m. Wykopy przeważnie doprowadzano do głębokości 150 cm.

Teren objęty nadzorem archeologicznym można uznać za stosunkowo płaski, wznoszący się średnio na wysokość 321,5 m n.p.m. Nieznacznie podnosi się on w partii południowo-wschodniej (wykopy 6, 7 i 9) oraz na południe i wschód od budynku „Pod Kazimierzem” (wykopy 8 i 11), gdzie obecny poziom gruntu znajduje się na wysokości bezwzględnej około 323 m n.p.m.

Poprzedni zrealizowano w 2012 r. pod kierunkiem P. Cyganiewicza oraz B. Pilarskiego w rejonie „Willi Jadwiga”, położonej na zachód od ruin zamku. Prace te nie doprowadziły do ujawnienia zabytków archeologicznych (Cyganiewicz, Pilarski 2012).

Ryc. 2. Centrum Ojcowa na planie z 1917 roku z zaznaczonym obszarem prac objętych nadzorem archeologicznym. Archiwum OPN.

Fig. 2. The centre of Ojców on the 1917 town map including the area of the works under the archaeological supervision. The Archive of OPN

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie ogólnych wniosków na temat stratygrafii terenu dawnego parku zdrojowego oraz chronologii jego przekształceń. Z uwagi na poczynione obserwacje może dawać podstawy do sformułowania wytycznych konserwatorskich, które powinny zmierzać w kierunku ochrony przynajmniej części badanego obszaru (zob. poniżej).

STRATYGRAFIA

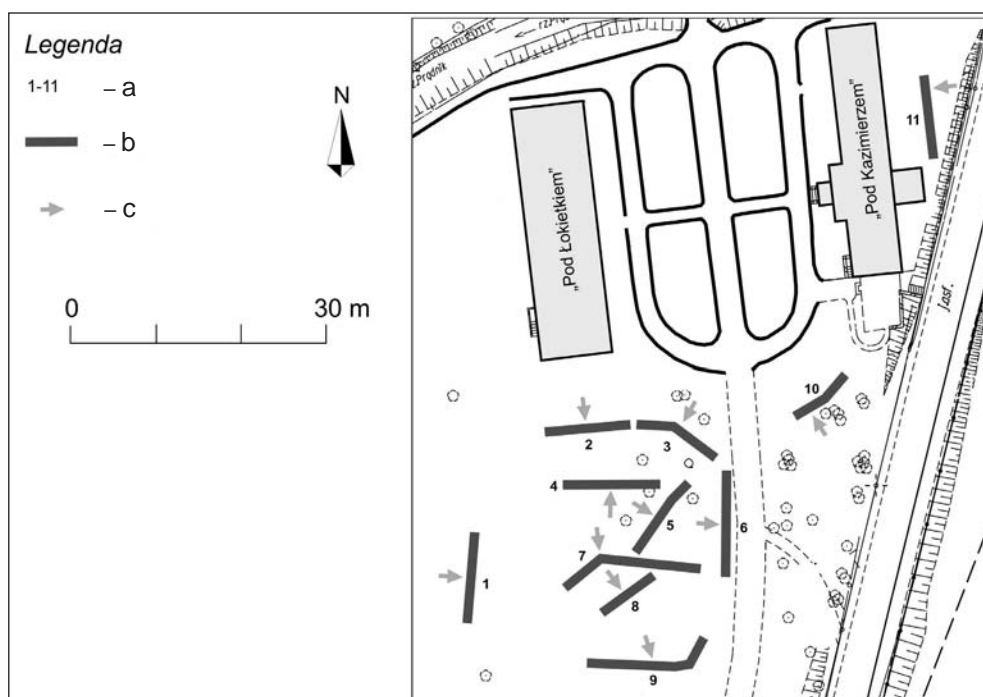
Obserwowane w trakcie nadzoru wykopy w większości przypadków ujawniły stosunkowo mało skomplikowaną sytuację stratygraficzną na terenie dawnego parku zdrojowego. Przekonuje o tym ich poniższa charakterystyka.

Wykop 1. Założony został w południowo-zachodniej partii obszaru objętego inwestycją, pomiędzy pozostałościami dawnego amfiteatru zdrojowego a alejką prowadzącą z centrum Ojcowa do ruin zamku. Wykop posiadał wymiary około $10,5 \times 1$ m. Jego głębokość nie przekraczała 130–140 cm, przy czym zauważyć należy, iż w przydennej partii wykopu na tej głębokości rejestrowano już wpływ wód gruntowych.

Opis nawarstwień (ryc. 4): 1 – współczesny humus; 2 – przekładka żółtej gliny; 3 – zgliniowana warstwa koloru szarobrunatnego, zawierająca mniejsze okruchy cegieł oraz pojedyncze ułamki naczyń o powierzchniach szklwionych gładką barwy ciemnobrązowej, które odnieść można do okresu późnonowoczesnego lub współczesnego; 4 – grys wapienny przemieszany z płowozłotą gliną, nie zawierający materiału zabytkowego.

Wykop 2. Założony został w odległości około 10 m na południe od budynku „Pod Łokietkiem”, posiadał wymiary około 10×1 m.

Opis nawarstwień (ryc. 4): 1 – współczesny humus; 2 – brunatny nasyp, zawierający drobne kamienie wapienne oraz niewielkich rozmiarów gruz ceglany; 3 – ciemnobrunatny nasyp, zawierający małe kamienie wapienne oraz drobny gruz ceglany. W warstwie tej stwierdzono występowanie niewielkiej ilości ułamków naczyń glinianych, które odnieść można do późnych faz okresu nowoczesnego i czasów współczesnych; 4 – przekładka zgli-

Ryc. 3. Ojców – dawny park zdrojowy. Lokalizacja wykopów: a – numery wykopów, b – wykopy, c – zadookumentowany przekrój poprzeczny. Rys. M. Wojenka

Fig. 3. Ojców – former spa gardens. Location of trenches: a – trench numbers, b – trenches, c – documented cross-section. Drawn by M. Wojenka

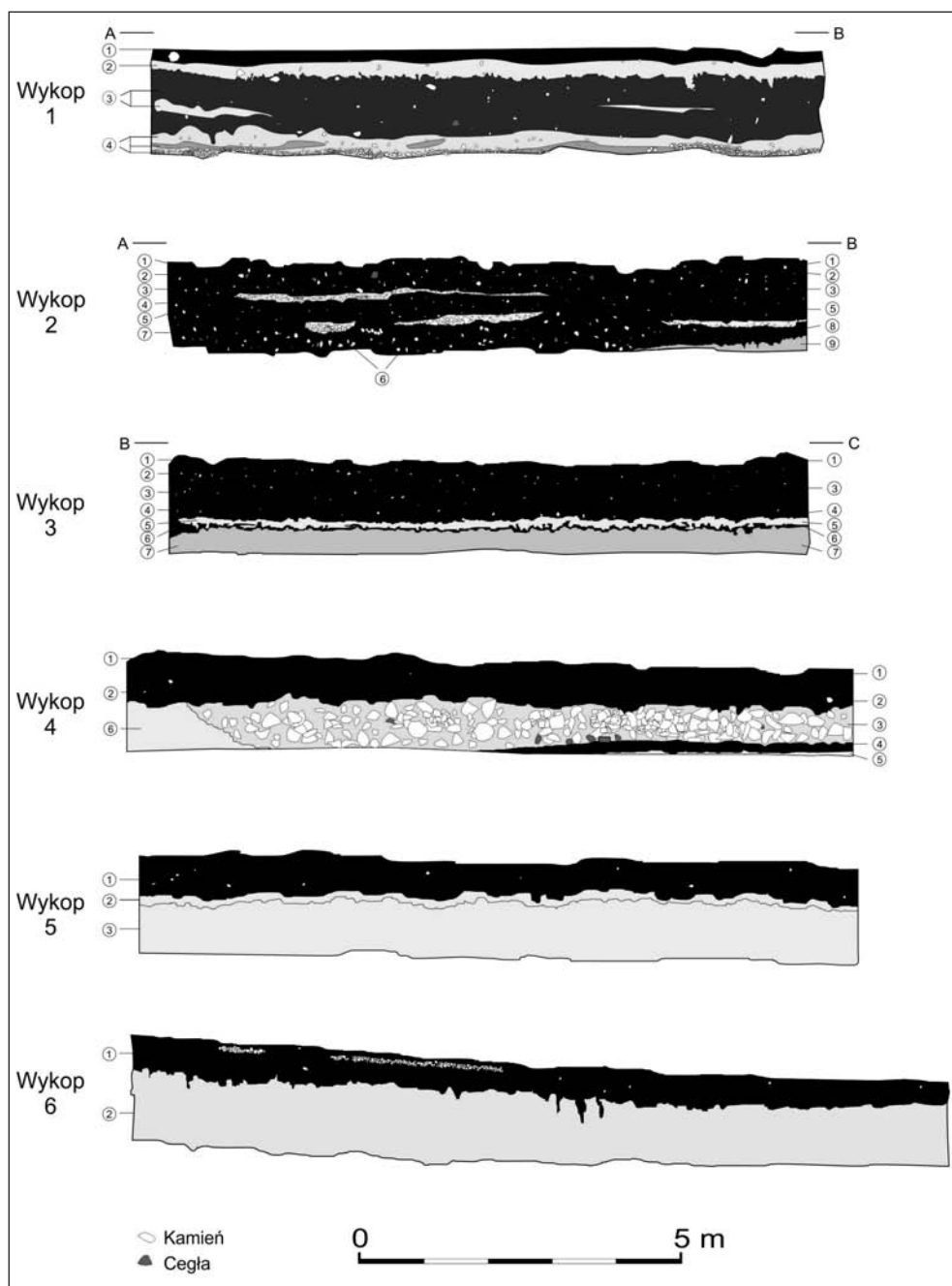
nionej, żółtej ziemi, zawierającej drobny gruz wapienny; 5 – brunatny nasyp z drobnymi kamieniami wapiennymi, zawierający ułamki naczyń datowanych na okres późnonowżytny i współczesny; 6 – przekładka żółtej glinki z drobnym gruzem wapiennym; 7 – brunatny nasyp z drobinami cegieł i niewielkich rozmiarów gruzem wapiennym; 8 – ciemnoszara, nieco spiaszczona warstwa o miąższości około 10–20 cm, posiadająca cechy humusu pierwotnego; 9 – less bez gruzu wapiennego.

Wykop 3. Założony został na wschód od wykopu nr 2, odznaczał się przebiegiem łamanym i wymiarami 10 × 1,2 m.

Opis nawarstwień (ryc. 4): 1 – współczesny humus; 2 – brunatny nasyp zawierający drobne kamienie wapienne oraz niewielką ilość gruzu ceglanego; 3 – ciemnobrunatny nasyp z drobnymi kamieniami wapiennymi oraz okruchami cegieł, zawierający ułamki naczyń datowanych na okres późnonowżytny i współczesny; 4 – brunatny nasyp z drobnym gruzem wapiennym; 5 – przekładka płowego piasku zmieszanego z grysem wapiennym; 6 – szara, spiaszczona warstwa o cechach humusu pierwotnego, o miąższości kilku centymetrów; 7 – less bez gruzu wapiennego.

Wykop 4. Założony w odległości około 20 metrów na południe budynku „Pod Łokietkiem”, posiadał wymiary 11,5 × 1,2 m.

Opis nawarstwień (ryc. 4): 1 – współczesny humus; 2 – brunatny nasyp zawierający niewielką ilość gruzu wapiennego; 3 – kamienne gruzowisko z wyraźnymi śladami spaleniźny, pojawiające się na głębokości około 80–100 cm i odznaczające się miąższością

Ryc. 4. Ojców – dawny park zdrojowy. Przekroje wykopów 1–6. Rys. M. Wojenka

Fig. 4. Ojców – former spa gardens. Cross-section of trenches 1–6. Drawn by M. Wojenka

około 60–80 cm. W obrębie opisywanego tu nawarstwienia odnotowano obecność cegieł, w tym fragment o wymiarach główki 13 x 6 cm oraz obrobiony cios wapienny; 4 – wilgotna, ciemnobrunatno–czarna mierzwa o miąższości około 10–15 cm; 5 – szara glina o nie ustalonej miąższości; 6 – less bez gruzu wapiennego.

Wykop 5. Założony na południowy wschód od wykopu nr 4, posiadał wymiary 11,5 × 1 m.

Opis nawarstwień (ryc. 4): 1 – ciemnobrunatny nasyp z drobnym gruzem wapiennym i pojedynczymi okrucami cegieł; 2 – szara glina o miąższości około 10 cm; 3 – less bez gruzu wapiennego.

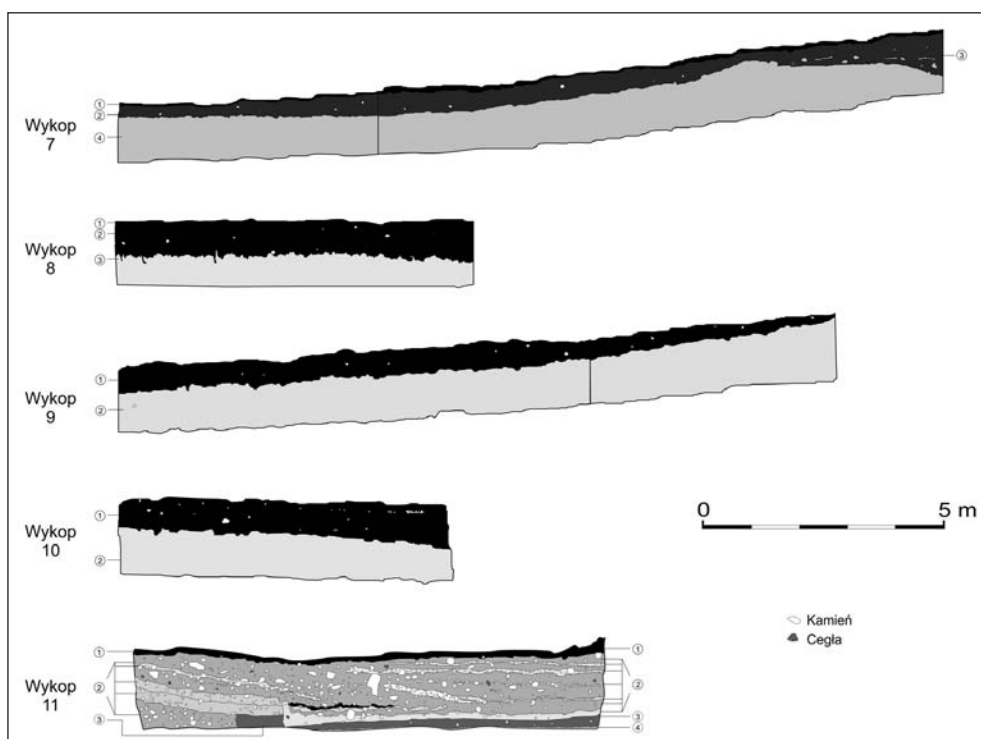
Wykop 6. Założony wzdłuż alejki prowadzącej z centrum Ojcowa do ruin zamku, po jej zachodniej stronie. Wymiary: 13 × 1 m.

Opis nawarstwień (ryc. 4): 1 – współczesny humus; 2 – less bez gruzu wapiennego.

Wykop 7. Założony w południowej partii terenu objętego zasięgiem inwestycji, o przebiegu łamanym i wymiarach 17 × 1,5 m.

Opis nawarstwień (ryc. 5): 1 – współczesny humus; 2 – warstwa ciemnoszara, zawierająca niewielką domieszkę drobnego gruzu wapiennego; 3 – ciemnoszary nasyp widoczny we wschodniej partii wykopu, pod względem charakterystyki zbliżony do warstwy 2, lecz zawierający soczewki lessu oraz drobny gruz ceglany; 4 – less bez gruzu wapiennego.

Wykop 8. Założony na południe od wykopu 7, posiadał wymiary 7 × 1 m.

Ryc. 5. Ojców – dawny park zdrojowy. Przekroje wykopów 7–11. Rys. M. Wojenka

Fig. 5. Ojców – former spa gardens. Cross-section of trenches 7–11. Drawn by M. Wojenka

Opis nawarstwień (ryc. 5): 1 – współczesny humus; 2 – warstwa ciemnobrunatna o cechach nasypu, zawierająca drobny gruz wapienny i śladowo występujące drobiny cegieł. W warstwie tej zarejestrowano pojedyncze ułamki naczyń datowane na okres późnonowożytny lub współczesny; 3 – less bez gruzu wapiennego.

Wykop 9. Założony w południowej części terenu objętego zakresem nadzoru, o przebiegu łamanym i wymiarach około $16 \times 1,5$ m.

Opis nawarstwień (ryc. 5): 1 – ciemnobrunatna, nieco spiaszczona warstwa o cechach nasypu, zawierająca drobiny cegieł oraz niewielkich rozmiarów gruz wapienny. Warstwa ta wyraźnie wypłycała się we wschodniej partii wykopu; 2 – less bez gruzu wapiennego.

Wykop 10. Założony na wschód od alejki prowadzącej z centrum miejscowości do ruin zamku, w odległości około 15–20 m na południowy zachód od budynku „Pod Kazimierzem”. Wymiary wykopu: 7×2 m.

Opis nawarstwień (ryc. 5): 1 – warstwa szarobrunatna o przeciętnej miąższości około 80 cm, zawierająca pojedyncze ułamki naczyń datowanych na okres późnonowożytny lub współczesny oraz 4 fragmenty naczyń pradziejowych; 2 – less bez gruzu wapiennego.

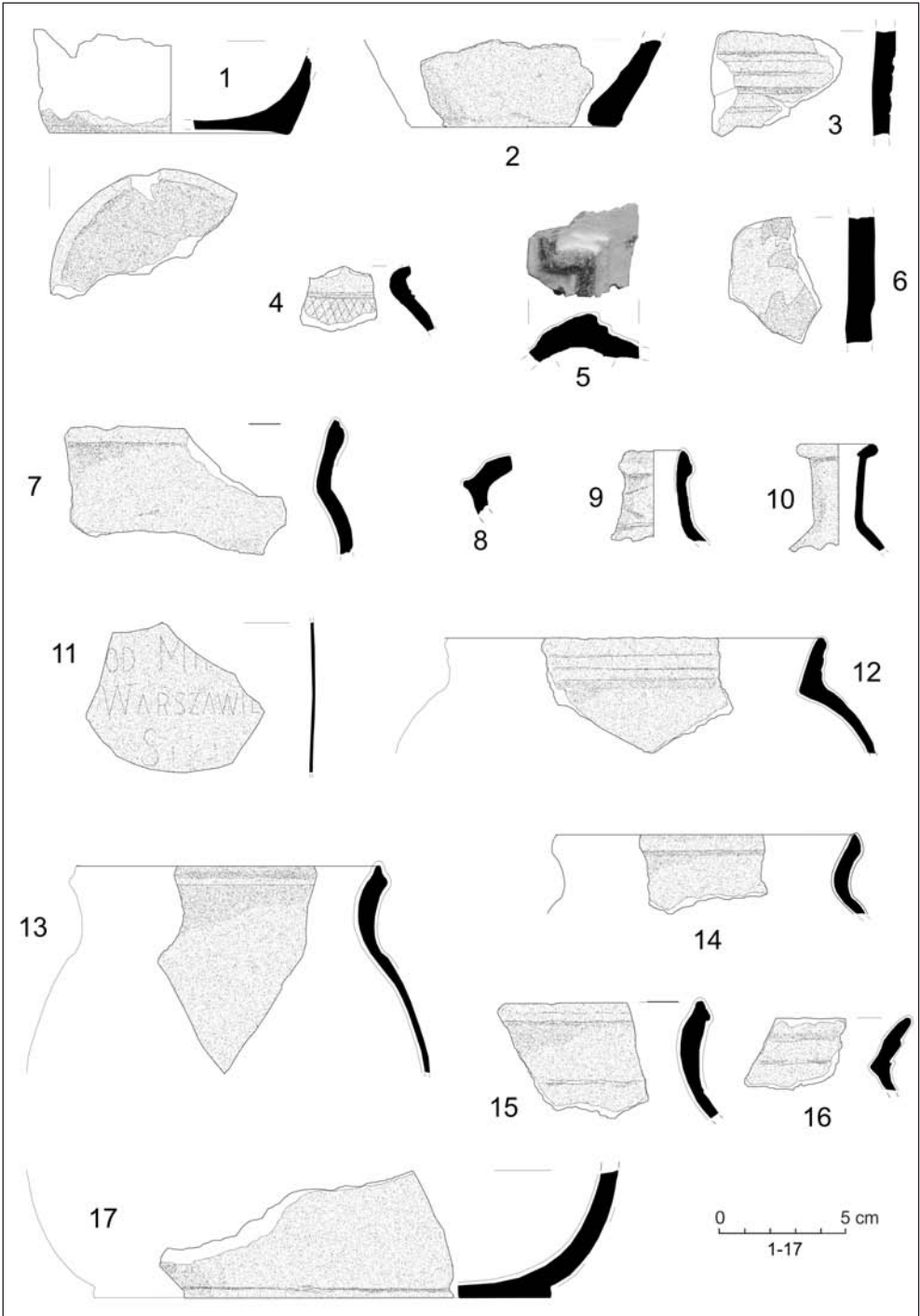
Wykop 11. Założony w odległości około 7 m na wschód od ściany wschodniej budynku „Pod Kazimierzem”, o wymiarach $10 \times 1,5$ m. Maksymalna głębokość wykopu sięgała 170 cm.

Opis nawarstwień (ryc. 5): 1 – współczesny humus; 2 – współczesne gruzowisko, zawierające m.in. elementy wykonane z betonu; 3 – ciemnoszara warstwa kulturowa, występująca w południowej i środkowej partii wykopu poniżej poziomu gruzowego, odkładająca się na stropie lessowego calca. W partii stropowej oraz w północnej części wykopu zniszczona. Utwór ten ujawnił się na głębokości około 150 cm i posiadał miąższość około 10–20 cm. W warstwie tej stwierdzono 10 ułamków ceramiki pradziejowej oraz dwa fragmenty naczyń późnośredniowiecznych; 4 – less bez gruzu wapiennego.

ANALIZA ODKRYTYCH NAWARSTWIEŃ

Analiza zarejestrowanych podczas nadzoru nawarstwień wskazuje, iż obecne ukształtowanie terenu dawnego parku zdrojowego w Ojcowie jest rezultatem przekształceń dokonanych w stosunkowo nieodległej przeszłości. Większość warstw stanowią tutaj ciemnobrunatne nasypy z drobnym gruzem wapiennym i ceglany, zawierające materiały zabytkowe datowane dopiero na dobę późnonowożytną (XVIII–XIX w.) lub nawet czasy współczesne (XX w.). W warstwach tych ujawniono ponadto niewielką ilość starszych zabytków, zalegających jednak na złożu wtórnym. Za przykład posłużyć może chociażby dno późnośredniowiecznego naczynia garnkowego, na którym przechowały się ślady po tzw. pierścieniu dookolnym (wykop 9; ryc. 6.1), fragmenty naczyń schudzonych głównie domieszką drobnego piasku, datowane na późne średniowiecze lub okres wczesnonowożytny (wykopy 9 i 7; ryc. 6.2–3), oraz górna część naczynia zdobionego motywem tzw. skośnej kratki, typowej zwłaszcza dla wieku XVII (wykop 9; ryc. 6.4). Na uwagę zasługują tutaj również dwa fragmenty kaflii: okaz szkliwiony na kolor biały i niebieski (XVIII w.; wykop 9; ryc. 6.5) i zabytek glazurowany gładką barwy zielonej, zapewne fragment kafla zdobionego motywem roślinnym (XVII–XVIII w.; wykop 7; ryc. 6.6).

Materiałem datującym nawarstwienia są jednak zabytki zdecydowanie młodsze, m.in. fragmenty górnych partii naczyń o półkolistych szyjkach i charakterystycznie ukształtowanych zewnętrznych częściach brzegów (ryc. 6.13–15). Zabytki te skłonni jesteśmy

← Ryc. 6. Ojców – dawny park zdrojowy. Zabytki ruchome. 1–9, 12–17: glina; 10–11: szkło. Wykop 2: 8, 12, 17; wykop 3: 11, 15; wykop 4: 14; wykop 7: 2, 6, 16; wykop 9: 1, 3–5, 7, 9–10, 13. Rys. M. Wojenka.

Fig. 6. Ojców – former spa gardens. Movable monuments. 1–9, 12–17: clay; 10–11: glass. Trench 2: 8, 12, 17; trench 3: 11, 15; trench 4: 14; trench 7: 2, 6, 16; trench 9: 1, 3–5, 7, 9–10, 13. Drawn by M. Wojenka

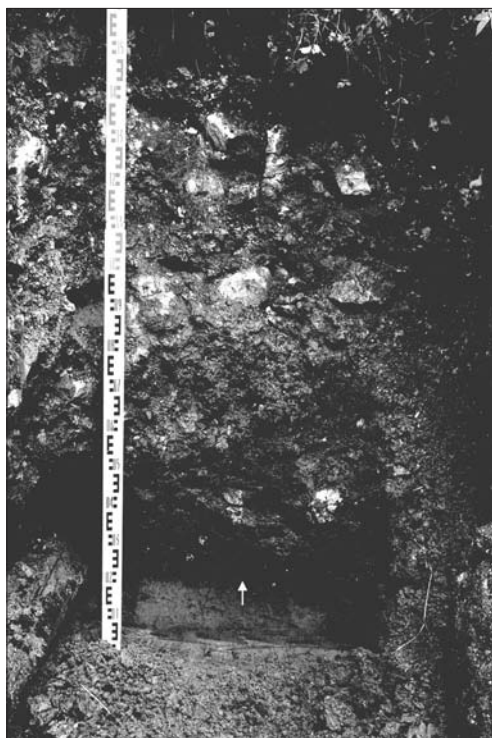
wiązać raczej z wiekiem XIX lub początkami XX stulecia, podobnie jak fragmenty kamionkowych (wykop 9; ryc. 6.9) i szklanych butelek (wykop 9; ryc. 6.10). Z okresem funkcjonowania uzdrowiska należy zapewne związać fragment szklanej butelki (?) po wodzie mineralnej (ryc. 6.11).

Nasypany charakter nawarstwień odkładających się powyżej naturalnego lessu na terenie dawnego parku zdrojowego oraz obecność zabytków późnośredniowiecznych, nowożytnych i współczesnych wskazują, że badany obszar został zniwelowany i wyrównany w XIX lub XX wieku. Obserwacje stratygraficzne pozwalają sądzić, iż niwelacja terenu przeprowadzona została już po powstaniu gruzowiska kamiennie-ceglano-żelaznego z czytelnymi śladami spalenizny, ujawnionego w wykopie 4 (warstwa 3). Wspomniana tu warstwa destrukcyjna może stanowić istotny punkt odniesienia dla chronologii przekształceń terenu dawnego parku zdrojowego. W przekonaniu autorów niniejszego opracowania, gruzowisko to odzwierciedlać może katastrofę zaplecza najstarszego budynku „Pod Łokietkiem”. Obiekt ten, wystawiony przez Aleksandra Przeździeckiego w 1860 roku, spłonął w wyniku carskich represji podczas Powstania Styczniowego². Obecność mierzwy stwierdzonej poniżej gruzowiska (wykop 4, warstwa 4) sugeruje, iż w miejscu tym mogły znajdować się stajnie. Jeśli przedstawione tu przypuszczenie jest słuszne, wówczas należałoby przyjąć, iż dzisiejsze ukształtowanie terenu dawnego parku zdrojowego pochodzi z czasów reaktywacji Ojcowia jako miejsca wypoczynkowego po Powstaniu Styczniowym.

Omawiając stratygrafię badanego terenu zwrócić należy uwagę również na nawarstwienia zalegające poniżej nasypów. Zalicza się do nich m.in. szara lub płowa jałowa glina, zarejestrowana w wykopach 4 (warstwa 5) i 5 (warstwa 2). Stanowi ona najpewniej świadectwo wylewów Prądnika. W niektórych wykopach stwierdzono też zaleganie kilkucentymetrowej grubości warstwy szarej o cechach humusu pierwotnego (wykop 2, warstwa 8; wykop 3, warstwa 6).

Za najciekawszą pod względem archeologicznym uważać można warstwę 3 (ryc. 7) w wykopie 11, położonym na wschód od budynku dawnego „Hotelu pod Kazimierzem”. Warstwa ta miała miąższość około 10–20 cm, jednak bez wątplenia została częściowo zniszczona późniejszymi przekształceniami terenu (por. ryc. 5). Zalegały w niej ułamki naczyń pradziejowych, reprezentujących w całości czasy wczesnej epoki żelaza (około 700–300 p.n.e.). W stropowej partii nawarstwienia wystąpiły ponadto dwa ułamki naczyń późnośredniowiecznych. Należy w tym miejscu nadmienić, iż teren położony na wschód od budynku znajduje się około 1,5 m wyżej, niż poziom gruntu rejestrowany na zachód od alejki prowadzącej z centrum miejscowości ku ruinom zamku, tuż powyżej krawędzi równiny zalewowej Prądnika. Ta okoliczność mogła mieć wpływ na obecność właśnie w tym miejscu reliktyw osadnictwa z wczesnej epoki żelaza.

² W miejscu tym wspomnieć należy o odkrytym w obrębie gruzowiska ciosie wapiennym, którego sposób obróbki bardzo przypomina materiał budowlany wykorzystany do budowy zamku ojcowskiego. Kamień rozbiórkowy z zamku wykorzystywany był podczas budowy hotelu „Pod Łokietkiem” (Falniowska-Gradowska 1999: 76).

Ryc. 7. Ojców – dawny park zdrojowy, wykop 11. Profil południowy z widoczną warstwą kulturową (oznaczona strzałką). Fot. M. Wojenka.

Fig. 7. Ojców – former spa gardens, trench 11. South profile with a visible cultural layer (marked with an arrow). Photo by M. Wojenka

duża liczba okazów, które można określić pod względem formy. Trzy ułamki pochodzą z niewielkich garnków o beczułkowatych kształtach (ryc. 8.1–3), dwa z mis stożkowatych (ryc. 8.4) lub z brzegiem zagiętym do wnętrza, natomiast jeden ułamek reprezentuje środkową część płaskiej podkładki (talerza krążkowatego). Garnki z pionowym brzegiem i słabo wyodrębnioną szyjką, często z poziomymi guzkami na górnej części brzuśca (ryc. 8.2), występują licznie na osadach młodszych faz kultury łużyckiej (900–500 p.n.e.) w południowej części Jury Krakowsko-Częstochowskiej, m.in. w Modlnicze i Modlnicy, gm. Wielka Wieś (Byrska-Fudali, Przybyła 2012: ryc. 10:4, 11:7; Dziegielewski 2015a: tabl. XIII:e, XIV:a), a także w innych częściach południowej Polski. To samo można powiedzieć o płaskich talerzach krążkowatych, które należą do najczęściej identyfikowanych form ceramiki na osadach kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza (por. Bazieli 1993: ryc. 21). Na zbliżone formy naczyń natrafiano również na terenie szczątkowo zachowanej osady kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza, odkrytej na terenie ojcowskiego zamku (inf. ustna M. Mazura). Parametry technologiczne wspomnianych naczyń (domieszka drobnego i średniego tłucznia kamiennego, chropowate powierzchnie zewnętrzne) w pełni odpowiadają mezolokalnej charakterystyce ceramiki późnołużyckiej (por.

CHARAKTERYSTYKA CERAMIKI Z WCZESNEJ EPOKI ŻELAZA

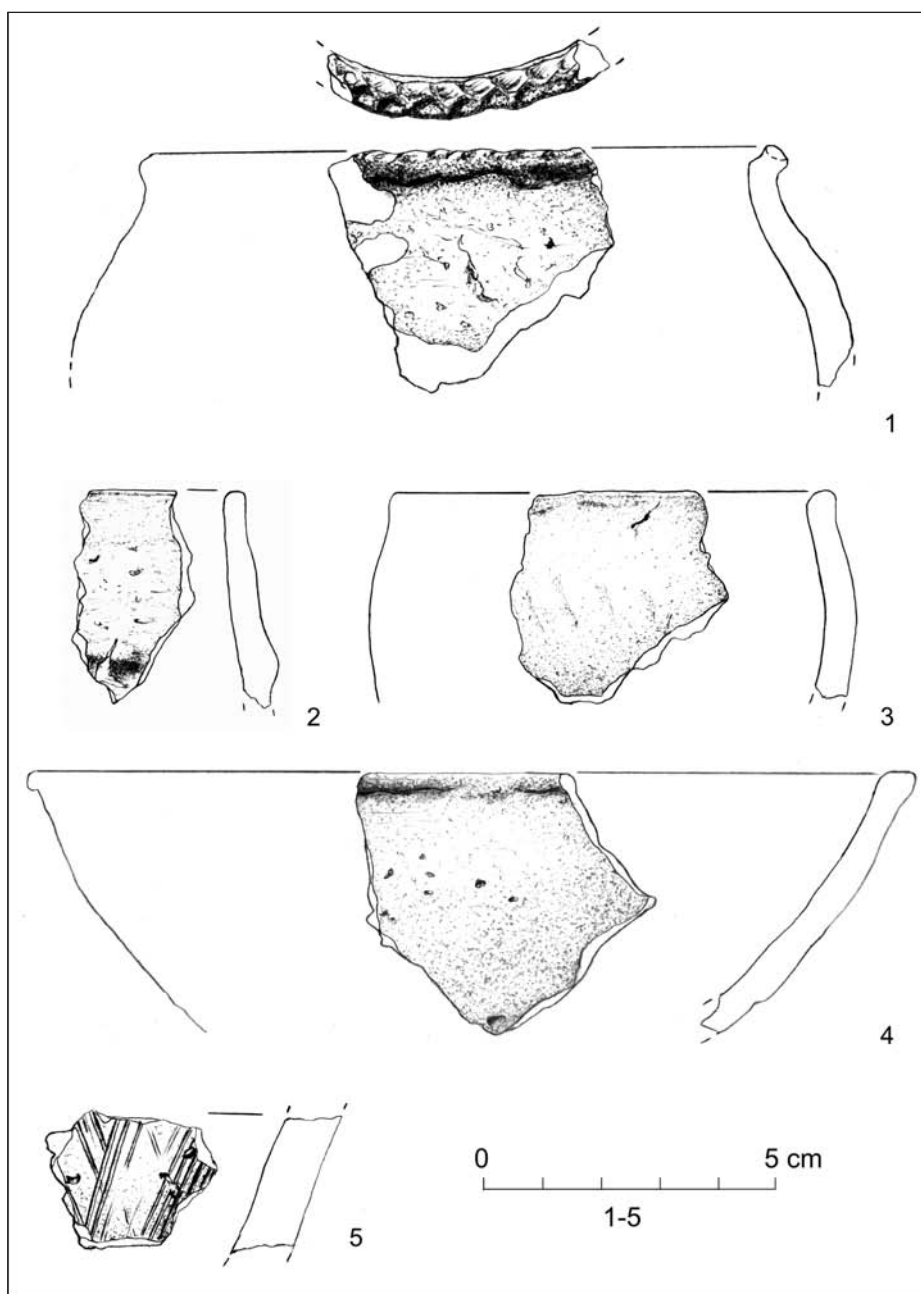
Zbiór zabytków prehistorycznych, pozyskanych w trakcie nadzorów prowadzonych w okolicach „Hotelu pod Kazimierzem” liczy zaledwie 14 ułamków ceramiki, pochodzących z 11 różnych naczyń glinianych, wyłącznie lepionych w ręku. Technika wykonania, szczegółowa charakterystyka technologiczna (faktura i barwa powierzchni, domieszki do masy garncarskiej itp.), a zwłaszcza formy i zdobnictwo naczyń, z których pochodzą omawiane ułamki, pozwalają łączyć całość zbioru z młodszym odcinkiem wczesnej epoki żelaza. Materialne relikty społeczności, które bytowały w tych czasach na obszarach podkrakowskich, określa się mianem kultur łużyckiej i pomorskiej i właśnie z tymi jednostkami archeologicznej taksonomii wiążą się odkryte w Ojcowie ułamki naczyń. Z uwagi na rzadkie występowanie śladów osadnictwa z tego okresu na terenie Jury Ojcowskiej (por. Rydzewski 2006) warto omówić je nieco bardziej detalicznie.

Pełną charakterystykę ceramiki z wczesnej epoki żelaza zawarto w tabeli 1. Jak na tak skromną serię, zwraca uwagę

Tabela 1. Ojców – dawny park zdrojowy. Charakterystyka ceramiki z wczesnej epoki żelaza. Objaśnienia skrótów i symboli: faktura powierzchni: 1 – gładka, 2 – szorstka, 3 – chropowata; barwy powierzchni: 1 – czarna, 2 – ciemnoczarna, 3 – brunatna, 4 – żółto-szara, 5 – jasnoczarna; domieszka: g – gęsta, ś – średnia; barwy przełomu: o – ostro, ś – średnio, ł – łagodnie przechodzące.

Table 1. Ojców – former spa gardens. Characteristics of the early Iron Age ceramics. Explanation of abbreviations and symbols: surface texture: 1 – smooth, 2 – rough, 3 – roughened; surface colour: 1 – black, 2 – dark brick-red, 3 – brown, 4 – yellow-gray, 5 – light brick-red; admixture: g – thick, ś – medium; colour of cut surface: o – sharply, ś – medium, ł – gently shading

ID	Wykop Trench	Typ naczynia Vessel type	Partia naczynia Part of vessel	Grubość ułamka (mm) Thickness of the piece (mm)	Faktura pow. zewn / wewn Surface texture external / internal	Barwa pow. zewn / wewn Surface colour external / internal	Domieszka: typ i gęstość Admixture: type and thickness	Barwy przełomu Colour of cut surface	Średnica wylęwu (cm) Outlet diameter (cm)	Liczba ułamków Number of pieces	Kategoria wielkości Size category	Erozja Erosion	Uwagi Notes
1	10	garnek	wylew-górna część brzuśca	10	33/11	33/33	1g	3ł	16,5	1	> 16 cm ²	nikła	brzeg „zaplatany”; ryc. 8.1
2	10	garnek	wylew-górna część brzuśca	8	23/11	44/11	2g	2ś		2	> 25 cm ²	nikła	guzek między szyjką a brzuścem; ryc. 8.2
3	10	garnek	wylew-górna część brzuśca	10	12/11	22/32	3ś	3o	12	1	> 16 cm ²	nikła	ryc. 8.3
4	10	?	brzusiec	10	33/11	22/11	2g	2ł		1	> 4 cm ²	nikła	pojedyncze ziarna wapienia
5	10	misa	załom-dolna część brzuśca	5	11/11	11/11	4g	1		1	> 16 cm ²	nikła	pojedyncze ziarna wapienia
6	10	krążek	wewnętrzna część	9	23/11	55/55	5g	1		1	> 16 cm ²	nikła	
7	10	?	dolna część brzuśca	13	23/22	22/11	5g	2o		3	> 16 cm ²	nikła	
8	11	misa	wylew-dolna część brzuśca	9	22/11	44/11	2ś	2ś	23,5	1	> 36 cm ²	średnia	pogrubiony brzeg; ryc. 8.4
9	11	?	dolna część brzuśca	14	33/11	32/11	5ś	2o		1	> 16 cm ²	nikła	pojedyncze ziarna wapienia; orn. ryty; taśma 3,5 cm; ryc. 8.5
10	11	?	brzusiec	8	22/22	55/55	6g	1		1	> 16 cm ²	silna	pojedyncze ziarna wapienia
11	11	?	brzusiec	10	33/12	13/33	1ś	1		1	> 16 cm ²	silna	pozostałość organiczna na ścianie wewn.

Ryc. 8. Ojców – dawny park zdrojowy. Ułamki naczyń glinianych z wczesnej epoki żelaza. Wykop 10: 4–5; wykop 11: 1–3. Rys. K. Dzięgielewski.

Fig. 8. Ojców – former spa gardens. Pieces of clay vessels from the early Iron Age. Trench 10: 4–5; trench 11: 1–3. Drawn by K. Dzięgielewski

Dzięgielewski 2015a: 105–116). Za lokalną specyfikę można natomiast uznać obecność w masie ceramicznej niektórych ułamków pokruszonego wapienia, co może wskazywać na używanie miejscowych skał w procesie schudzania masy garncarskiej. Podobne zjawisko zauważono w materiałach kultury łużyckiej pochodzących z różnych części Wyżyny Olkuskiej (Jędrzyk 2016: 42, katalog – *passim*).

Nieco inne cechy wykazują misa stożkowata z lekko pogrubionym brzegiem (ryc. 8.4), garnki o profilu esowatym (z odchyleniem na zewnątrz brzegiem) (ryc. 8.1, 8.3). Jeden z nich posiada brzeg z „zaplataniem”, tj. ornamentem wykonywanym końcami palców przed wysuszeniem i wypałem naczynia (ryc. 8.1). Ten sposób ozdabiania krawędzi garnków był charakterystyczny wyłącznie dla społeczności łączonych z kulturą pomorską. Można powiedzieć, że stanowi swoisty marker materiałów osadowych tej kultury. Szeregu analogii dostarczają małopolskie osady w Podłężu koło Wieliczki (Dzięgielewski 2015b: 85, ryc. 5–8) czy w Jakuszowicach koło Kazimierzy Wielkiej (Rodzińska-Nowak 1999, ryc. 6:1,5). Warto zwrócić uwagę, że w zbiorze z Ojcowca to właśnie te garnki były wykonane z gliny z dominującą domieszką szamotu, czyli grudek wysuszonej gliny (tabela 1 – receptury 1 i 3). Ta cecha jest również typowa dla najpóźniejszej ceramiki kręgu kultur pól popielnicowych, zwłaszcza materiałów „pomorskich” w Małopolsce (Dzięgielewski 2015b: 83). Trudny do sklasyfikowania jest niewielki ułamek dolnej części brzuśca, zdobionego nakładającymi się na siebie pasmami rytych linii, wykonanych zapewne grzebykiem (ryc. 8.5). Ornament ten znajduje wiele odpowiedników na naczyniach z osad kultury pomorskiej, jednak technologia omawianego ułamka bliższa jest charakterystyce obecnych w omawianym zbiorze naczyń „łużyckich”.

Osada lub obozowisko z wczesnej epoki żelaza, której relikdami są omówione zabytki, miała zapewne bardzo ograniczony zasięg. Tylko w wykopie 11, a więc między drogą asfaltową a budynkiem „Kazimierza” (ryc. 3) ceramika z tego okresu zalegała *in situ*, czyli w miejscu prawdopodobnej lokalizacji osiedla. Ułamki z wykopu 10 były wtórnie przemieszczone, o czym świadczy ich znacznie silniejszy stopień starcia (erozji) w porównaniu do ceramiki z wykopu 11 (tabela 1). Skromna ilość źródeł, a także brak zróżnicowania kontekstu ich zalegania (wszystkie pochodzą z warstwy 3, o nieznannej bliżej genezie i funkcji – por. wyżej; ryc. 5), nie pozwalają na stwierdzenie, czy mamy tu do czynienia z jedną, czy też dwiema fazami osadnictwa, na co mogłaby wskazywać zróżnicowana stylistycznie i technologicznie ceramika. Roboczo, do czasu lepszego rozpoznania reliktyw osady, możemy przyjąć istnienie w rejonie „Hotelu pod Kazimierzem” osiedla z młodszego odcinka wczesnej epoki żelaza, z czasów tzw. łużycko-pomorskiej transformacji kulturowej lub etapu postłużycko-pomorskiego (Dzięgielewski 2015b: 100–103). Odpowiada to mniej więcej V–IV w. p.n.e., gdy w Małopolsce egzystowały jeszcze społeczności późnych faz kultury łużyckiej, ale pojawiały się też pierwsze elementy kultury pomorskiej.

Tę ostatnią jednostkę taksonomiczną, której początków można doszukiwać się w IX–VIII w. p.n.e. w północnej Polsce, traktuje się jako grupę źródeł wyznaczającą ostatni etap rozwoju środkowoeuropejskich kultur pól popielnicowych, do których zaliczamy też kulturę łużycką. W młodziej fazie wczesnej epoki żelaza (po 600 r. p.n.e.) na Niżu Polskim oraz na Wyżynach Południowopolskich pojawiły się stanowiska (zwłaszcza cmentarze z grobami w postaci kamiennych skrzyń), które wiąże się z ruchami migracyjnymi jednostek i rodów pochodzących z Pomorza. Na większości terytorium dzisiejszej Polski (poza pasmem pogórzy) zapoczątkowało to etap przekształceń w obrębie kultury łużyckiej, określanej jako „etap łużycko-pomorskiej transformacji kulturowej” (Dzięgielewski

2015b). Nieco później, w okresie po 500 r. p.n.e. doszło do ujednoczenia miejscowych i północnych wzorców kulturowych. Na osadach i cmentarzyskach, które przypisujemy temu „postłużycko-pomorskiemu” etapowi, jedną z typowych form ceramiki stanowiły – zidentyfikowane również w Ojcowie – garnki z zaplataną krawędzią wylewu.

Odkrycia dokonane w trakcie ojcowskiego nadzoru, choć skromne liczebnie, są istotnym *novum* w obrazie kultury młodszego odcinka wczesnej epoki żelaza. Do tej pory stanowiska „pomorskie” ujawniano wyłącznie na obszarach nie przekraczających rzędnej 300 m n.p.m. – ukształtowane na Niżu społeczności „pomorskie” unikały takich ekumen jak Góry Świętokrzyskie czy wyższe partie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej (Dziegielewski 2015b: 102, ryc. 16). Materiały tego typu nie były dotąd znane z rejonu Jury Ojcowskiej³ (por. Rydzewski 2006: 484). Odkrycie osady lub obozowiska w rejonie „Hotelu pod Kazimierzem” poświadczą, że i w schyłowym okresie rozwoju kultur o tradycjach epoki brązu (w V–IV w. p.n.e.) miały jednak miejsce doraźne penetracje dolinek jurajskich – jakże różniących się pod względem środowiskowym do obszarów Niżu. Podobny był charakter osadnictwa w starszych fazach wczesnej epoki żelaza (m.in. penetracja jaskiń, por. Rydzewski 2006; Jędrzyk 2016), zatem biorąc pod uwagę niewątpliwą więź genetyczną obu społeczności („łużyckiej” i „pomorskiej”) należy się spodziewać kolejnych odkryć zbliżonych do opisanego w niniejszym tekście⁴.

UWAGI KOŃCOWE

Przeprowadzony nadzór doprowadził do rozpoznania stratygrafii znacznej części dawnego parku zdrojowego w Ojcowie. Ujawnił ślady głównie późnych przekształceń doliny Prądnika, związanych z jej eksploatacją w XIX–XX w. Z punktu widzenia potrzeb archeologii za najbardziej wartościową uznać należy informację o obecności zabytków pradziejowych, pochodzących z młodszych odcinków wczesnej epoki żelaza (500–300 p.n.e.), co w znacznym stopniu poszerza niewielki jak dotąd zasób wiedzy na temat wykorzystania dna równiny zalewowej Doliny Prądnika w prehistorii. W miejscu tym należy nadmienić, iż materiały pradziejowe nie były dotąd notowane w ojcowskiej części przydennej partii doliny Prądnika, jeśli nie liczyć dawnej wzmianki S. J. Czarnowskiego o odkryciu granitowego kamienia żarnowego w rejonie zabudowań magazynowych znajdujących się na północ od zamku w Ojcowie (Czarnowski 1911: 13). Należy sądzić, że zabudowania te znajdowały się właśnie na dnie doliny.

W oparciu o przeprowadzone w trakcie nadzoru obserwacje możliwe jest wyróżnienie kilku etapów przekształceń terenu dawnego parku zdrojowego w Ojcowie:

1) najpewniej dopiero w początkach holocenu dolina Prądnika w badanej części miejscowości wypełniła się czystym, jałowym i pozbawionym gruzu wapiennego lessem, najprawdopodobniej redeponowanym z wierzchowiny.

³ Wzmiankowane w starszej literaturze ułamki naczyń kultury pomorskiej z Jaskini Pod Słupami w Kobylanach, pochodzące z badań G. Ossowskiego (Kunysz 1961: 103-104, ryc. 3-5), należy w świetle dzisiejszej wiedzy łączyć raczej z nieco wcześniejszym odcinkiem wczesnej epoki żelaza i kulturą łużycką.

⁴ Dowodzą tego m.in. dokonane ostatnio w ramach pracy magisterskiej w Instytucie Archeologii UJ weryfikacje materiałów z dawniejszych i nowszych badań, które doprowadziły do identyfikacji śladów pobytu ludności kultury pomorskiej m.in. w Jaskini Ciemnej w Ojcowie (stan. 18) (Jędrzyk 2016).

2) u schyłku wczesnej epoki żelaza teren położony na wschód od budynku dawnego „Hotelu pod Kazimierzem” związany był z osadnictwem społeczności reprezentujących kultury łużycką i pomorską. Należy się spodziewać, że wspomniane tu relikty osadnictwa kontynuują się na wschód od wykopu 11, tj. w kierunku Skały Dygasińskiego (ryc. 1).

3) w okresie późnego średniowiecza liczyć się należy z bliżej nieokreślonym użytkowaniem terenu położonego na wschód od budynku „Pod Kazimierzem”, za czym przemawiają pojedyncze ułamki naczyń pozyskane w wykopie 11 w obrębie warstwy 3.

4) w okresie XIX–XX wieku omawiany teren poddany został niwelacjom o zakresie trudnym do jednoznacznego określenia. Akcją porządkowania dna doliny roboczo związać można z kształtowaniem się uzdrowiska, zapewne już po roku 1863, kiedy to spłonęła większość zabudowań Ojcowia, w tym budynek „Pod Łokietkiem” (Partyka 2006: 56; Blombergowa 2006: 86). Wspomniany budynek musiał zostać wkrótce odbudowany, skoro z początkiem 1867 roku wystawiono go w dzierżawę (Grodziska 1995: 88). Nieco później, bo około 1885 roku, w związku z niewystarczającą bazą noclegową rozwijającego się wciąż uzdrowiska wystawiono budynek „Hotelu pod Kazimierzem” (Partyka 2006: 61). Ze wspomnianymi tu, kluczowymi momentami rozwoju XIX-wiecznego Ojcowia mogą się wiązać zarejestrowane w wykopach warstwy nasypowe, które roboczo wypada połączyć z porządkowaniem dna doliny na potrzeby kształtującego się wówczas parku zdrojowego (zob. Mitkowska 1995: 121–125).

PIŚMIENNICTWO

Bazielich M. 1993. *Osada kultury łużyckiej w Nowej Hucie-Mogile na stan. 62. Część II. „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”*, 16: 103–146.

Blombergowa M. M. 2006. *Aleksandra Przeździeckiego zainteresowania starożytnicze oraz badania archeologiczne w Ojcowie w XIX wieku*, [w:] *Jura Ojcowska w pradziejach i w początkach państwa polskiego*, red. J. Lech, J. Partyka. Ojców, s. 85–108.

Byrska-Fudali M., Przybyła M. M. 2012. *Badania ratownicze na stanowisku 2 w Modlnicy, gm. Wielka Wieś, Tom I*, [w:] *Raport 2007–2008*, red. S. Kadrow. Warszawa, s. 509–553.

Cyganiewicz P., Pilarski B. 2012. *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przy inwestycji pn. „Instalacja pompy ciepła z dolnym źródłem zasilania w postaci kolektorów pionowych oraz rozprowadzeniem pionowym, wraz z adaptacją systemu grzewczego na niskotemperaturowy w budynku Dyrekcji Ojcowskiego Parku Narodowego – Jadwiga – w Ojcowie na części działki nr 459 w Ojcowie, gmina Skała”*. Maszynopis w archiwum Ojcowskiego Parku Narodowego.

Czarnowski S. J. 1911. *Jaskinie okolic Krakowa i Ojcowia*. Warszawa–Kraków.

Dzięgielewska K. 2015a. *Zespół osadniczy z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Modlnicy*, [w:] *Modlnica, stan. 5. Od późnej epoki brązu po czasy średniowiecza*, red. K. Dzięgielewska, M. Dzięgielewska, A. Szyber, *Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce*. Kraków, s. 9–196.

Dzięgielewska K. 2015b. *Południowa rubież kultury pomorskiej i trajektorie łużycko-pomorskiej transformacji kulturowej w świetle badań w okolicach Krakowa*, [w:] *Od epoki brązu do czasów nowożytnych. Wybrane odkrycia i znaleziska*, red. J. Chochorowski, *Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce*. Kraków, s. 81–113.

Falniowska-Gradowska A. 1976. *Mieszkańcy doliny Prądnika w XVIII wieku*, [w:] *Spółczesność staropolska*, t. I, red. A. Wyczański. Warszawa, s. 221–268.

Falniowska-Gradowska A. 1995. *Ojców w dziejach i legendzie*. Ojców.

Falniowska-Gradowska A. 1999. *Dzieje zamku ojcowskiego*. Ojców.

Grodziska K. 1995. *Ojców i dolina Prądnika w Powstaniu Styczniowym*. „Prądnik. Prace Muz. Szafera”, **10**: 73–90.

Jędrysiak J. 2016. *Osadnictwo na Wyżynie Olkuskiej w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza*. Kraków. Maszynopis pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem J. Chochorowskiego w Instytucie Archeologii UJ; archiwum IA UJ w Krakowie.

Kunysz A. 1961. *Kultura pomorska*, [w:] *Pradzieje powiatu krakowskiego, t. II*. „Prace Archeologiczne” 2. Kraków, s. 101–113.

Mitkowska A. 1995. *Uzdrowisko w Ojcowie i jego park zdrojowy*. „Prądnik. Prace Muz. Szafera”, **10**: 105–134.

Rodzińska-Nowak J. 1999. *Obiekt kultury pomorskiej z zapinką kowalowicką odkryty w Jakuszowicach, st. 2, powiat Kazimierza Wielka*, [w:] *Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, red. J. Andrzejowski. Warszawa, s. 319–330.

Rydzewski J. 2006. *Jura Ojcowska w czasach kultury łużyckiej*, [w:] *Jura Ojcowska w pradziejach i w początkach państwa polskiego*, red. J. Lech, J. Partyka. Ojców, s. 475–487.

SUMMARY

In the summer of 2015 in the central part of Ojców an archaeological supervision was carried out in connection with the investment related to the installation of a heat pump in the building called “Hotel pod Kazimierzem.” The works included digging 11 installation trenches which were set to the south of “Hotel pod Łokietkiem” and “Hotel pod Kazimierzem” premises to the east of the latter. The area of works within the investment thereby covered a part of the former spa gardens, which from the second half of the 19th century to the year 1945 were an important part of the spa in Ojców.

The supervision proved relatively old metrics of the transformations of studied area. Most layers occurred to be dark brown grit including pieces of clay and glass vessels which can be dated late-modern times (18th – 19th century) or even modern period (20th century). Trench 4 revealed a distinct rubble-heap layer with clear traces of being burnt, which was interpreted by the authors as the evidence of destruction of the back office belonging to the oldest building of “Hotel pod Łokietkiem” destroyed during the January Uprising.

Trench 11, set to the east of the “Hotel pod Kazimierzem” premises provided some interesting information. What was found below the level of the contemporary rubble heap, about 150 cm deep was a cultural layer of the thickness of 10–20 cm including the pieces of vessels dated early Iron Age in its decline. These finds are the evidence of the existence of a settlement located in this site in the times of Lusatian and Pomeranian cultural transformation or so called post-Lusatian and Pomeranian stage. It corresponds to more or less 5th – 4th century B.C. when the societies of the late stages of Lusatian culture had still existed in Małopolska (Lesser Poland). However, early elements of the Pomeranian culture started to occur, too.